UOT 327

ELVİN TALIŞINSKİ
Azərbaycan Universiteti Siyasi və ictimai elmlər kafedrasının müdiri, siyasi elmlər üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
elvin.talishinsky@au.edu.az

ŞÜURUN MANİPULYASİYASI İNFORMASİYA MÜHARİBƏSİNİN PSİXOLOJİ SİLAHI KİMİ

DOI: https://doi.org/10.36719/2708-065X/110/252-256

Məqalədə ictimai şüurun manipulyasiyası fenomeni informasiya-kommunikasiya texnologiyalarının inkişafı və onların siyasi sistemə təsiri kontekstində araşdırılır. Qeyd olunur ki, internet, kütləvi informasiya vasitələri və mobil rabitənin inkişafı nəticəsində yaranan informasiya axınının sürətlə artması insanların emosiyalarına, iradəsinə və sosial davranışlarına gizli təsir üçün əlverişli şərait yaradır. "Manipulasiya" anlayışının leksik-semantik və tarixi təhlili verilmiş, manipulyasiya, inandırma, təklif və təsir arasındakı fərqlər aşkar edilmişdir. G.Le Bon, J. Ortega y Gasset, A.Gramsci, G.Lassuell, eləcə də H.Franke, G.Schiller və T. van Dijkin tədqiqatlarında təqdim olunan manipulyasiyanın öyrənilməsinə elmi yanaşmalara xüsusi diqqət yetirilir. Manipulyasiyanın həm mənfi, həm də konstruktiv aspektləri, o cümlədən A.Jivaleviç tərəfindən "müsbət manipulyasiya" anlayışı müəyyən edilir.

Açar sözlər: manipulyasiya, ictimai şüur, informasiya və kommunikasiya texnologiyaları, təsir, müsbət manipulyasiya.

Giriş. İnformasiya-kommunikasiya texnologiyalarından istifadə etməklə siyasi sistemə müasir təsir imkanları siyasi münasibətləri keyfiyyətcə yeni səviyyəyə çıxarıb, hakimiyyətlə vətəndaşlar arasında əks əlaqəni təmin edib. Dünyada, xüsusən də son onilliklərdə baş verən müasir siyasi hadisələr şüurun manipulyasiyasının öyrənilməsi probleminin aktuallaşmasına səbəb olmuşdur. Bu vəziyyətdə şüurun manipulyasiyası konsepsiyalarına xas olan potensial diqqətlə təhlil edilməlidir ki, onlardan cəmiyyətə təsir etmək üçün istifadə olunsun.

Kompüter texnologiyalarının, İnternetin inkişafı və təkmilləşdirilməsi, habelə kütləvi informasiya vasitələrinin (radio, televiziya və mobil rabitə) yüksək əlçatanlığı informasiya axınının sürətləndirilmiş hərəkətinə kömək edir. İctimai yaddaşın müasir mexanizmləri və onlara əsaslanan informasiya mühiti ictimai şüurun müxtəlif forma və səviyyələrini manipulyasiya etmək üçün imkanlar yaradır. Bu, insanın psixikasına və sosial davranışına nəzarət etmək üçün onun emosiya və iradəsinə müxtəlif təsir üsullarından istifadə etməklə həyata keçirilir. Beləliklə, şüurun manipulyasiyası həyatın bütün sahələrini əhatə edən və müxtəlif formalarda özünü göstərən sistemli xüsusiyyətə çevrilir.

Manipulyasiya anlayışının təhlili. Bir çox lüğətləri nəzərdən keçirərkən görürük ki, "manipulyasiya" anlayışı adətən "xüsusi niyyət, məqsədlərlə, obyektlərlə işləmək" kimi müəyyən edilir. "Manipulasiya" sözünün kökü latınca "manus" – əl (manipulus – manus – əl və ple – doldurmaq) sözündəndir. Oksford İngilis dili lüğəti manipulyasiyanı kiminsə və ya nəyinsə ustalıqla idarə etməsi kimi müəyyən edir. Bundan başqa, əgər tibbdə "manipulyasiya" bədənin bəzi hissəsinin əllərin köməyi ilə yoxlanılması və ya əllə edilən tibbi prosedurlar deməkdirsə və burada diqqət çevikliyə, manipulyasiya hərəkətlərini yerinə yetirməkdə çevikliyə verilirsə, texniki sferada "manipulyasiya" anlayışının nəzərdən keçirilməsi əllə hazırlanmış mexanizmin rıçaqları ilə müəyyən hərəkətləri göstərir.

Belə çıxır ki, ilkin "manipulyasiya" anlayışı əl ilə yerinə yetirilən və bacarıqlı icra tələb edən müəyyən mürəkkəb hərəkətləri nəzərdə tuturdu. Bu cür manipulyasiya hazırda demək olar ki, hər yerdə, xüsusən də texnologiya, incəsənət, tibb və digər sahələrdə tətbiq olunur. Bununla belə, əksər polisemantik anlayışlar kimi, "manipulyasiya" sözü də məcazi məna daşıyır, burada o, aldadıcı xarakterli fokal və ya eqoist hərəkət kimi müəyyən edilir, məqsədi reallığın hər hansı bir hadisəsini dərk edərkən manipulyasiya obyektinin şüurunda müxtəlif illüziyalar yaratmaqdır. Burada manipulyatorun hərəkətlərinin mahiyyəti hansısa mexanizmi məharətlə idarə etmək deyil, müxtəlif üsullar-

dan istifadə etməklə insanın diqqətinə və şüuruna virtuoz təsir göstərməkdən ibarətdir. Məhz bu mənada siyasi manipulyasiyadan tez-tez istifadə olunur. XX əsrin sonu - XXI əsrin əvvəllərində siyasi manipulyasiya fenomeni onun təhlilinə müxtəlif yanaşmalarla zənginləşdi. Ümumiyyətlə, müasir elmi-publisistik ədəbiyyatda "manipulyasiya" anlayışının çoxlu şərhləri var ki, bu da bu terminin qeyri-müəyyənliyindən və onun siyasi prosesdə nəzərə alınmasına xeyli sayda yanaşmadan xəbər verir.

Qeyd etmək vacibdir ki, "manipulyasiya" termini çox vaxt informasiya müharibəsi, "yumşaq güc", təbliğat, "beyin yuyulması", "makiavelizm", dezinformasiya, siyasi oyunlar və s. kimi hadisələrlə əlaqələndirilir. "Manipulyasiya" çox vaxt "təsir", "təklif", "inandırma" sözlərinin sinonimi kimi istifadə olunur. Təqdim olunan "manipulyasiya" termini anlayışları onların bir-biri ilə sıx əlaqəli olduğunu göstərir. Aydındır ki, təklif, təsir və inandırma birbaşa subyekt-obyekt ünsiyyətini nəzərdə tutur. Onların hamısı prosessual, dinamik xarakter daşıyır və bir insanın və ya bir qrup insanın daxili vəziyyətini dəyişdirməyə yönəldilmişdir. Eyni zamanda, onların da əhəmiyyətli fərqləri var. Birincisi, təsir təklifdən fərqli olaraq təkcə psixoloji hərəkəti nəzərdə tutmur. Zərbə fiziki məkanda da həyata keçirilir. Təsir, təklifdən fərqli olaraq, insanın şüurunun məqsədyönlü proqramlaşdırılmasını nəzərdə tutmur; təbliğat kimi xüsusi bir niyyətlə birbaşa ola bilər [1, 175], lakin çox vaxt dolayı yolla olsa da təsadüfən həyata keçirilir.

Manipulyasiyanın məqsədi müəyyən psixoloji, fiziki, birbaşa və ya dolayı təsir vasitəsilə obyektə münasibət, məqsəd və davranış aşılamaqdır. Buna baxmayaraq, manipulyasiya və inandırma qütb anlayışlarıdır, çünki inandırma, manipulyasiyadan fərqli olaraq, təsir subyektinin öz məqsəd və mövqelərini gizlətmədiyi açıq təbiətlidir.

İctimai şüurun manipulyasiyası anlayışına yanaşmalar. XIX əsrin sonu – XX əsrin ortalarında kütləvi hərəkatların mahiyyətini və spesifikliyini tədqiq edən o dövrün məşhur tədqiqatçıları – Q.Le Bon, J.Orteqa y Qasset, A.Gramsci, H.Lassuell ictimai şüurun manipulyasiyası problemlərinə toxunmuşlar. Fransız psixoloqu, sosioloqu və antropoloqu Q.Le Bon "Kütlələrin psixologiyası" əsərində yazırdı ki, insanların idarə olunmasının əsasını ideyalar, hisslər və adətlər təşkil edir, onların daşıyıcıları müəyyən cəmiyyətin nümayəndələridir. [2, 175] O, insanları idarə etmək üçün imkanlar açan kütlələrin əsas xüsusiyyətlərini müəyyənləşdirdi. Birincisi, ədədi kütlənin təsiri altında olan fərdin şüurunda yaranan qarşısıalınmaz qüvvə hissi; insanın öz hərəkətlərinə görə fərdi məsuliyyətini aradan qaldırır, çünki onu bütövlükdə kütləyə ötürür. İkincisi, yoluxuculuq: izdihamda yaranan hər hansı hisslər onun bütün iştirakçılarını əhatə edir. Üçüncüsü, izdihamda bir fərdin rasional düşüncələrinin sıxışdırılması nəticəsində yaranan insanların təklifə qarşı həssaslığı. Bu xüsusiyyətlər istənilən ideya və baxışın kütləvi şüura daxil olması üçün əlverişli zəmin yaradır.

Öz növbəsində ispan filosofu Xose Orteqa y Qasset "Kütlələrin üsyanı" əsərində qeyd edirdi ki, "Kütlə xüsusi ixtisasa malik olmayan insanların məcmusudur. Deməli, kütlə dedikdə təkcə və ya əsasən "işçi kütlə" başa düşülməməlidir. Kütlə orta insandır. Beləliklə, adi kəmiyyət olan çoxluq keyfiyyət müəyyənliyinə çevrilir: o, ümumi ictimai keyfiyyətə çevrilir, digər insanlardan fərqlənməyən, lakin özündə ümumi bir tipi təkrarlayan kimi". [3, 6-7] Bu sözlər kütlənin siyasi prosesdə rolunu vurğulayır, onların şüurunu və davranışını məharətlə idarə etməyin mümkünlüyündən xəbər verir. Lassuel, Le Bon, Ortega y Gasset və Gramscinin ideyalarına qayıdaraq vurğulamaq olar ki, onlar manipulyasiyaya fərdi şüurun kütləviləşməsi prosesində özünü göstərən fenomen və böyük sosial qrupların idarə edilməsi aləti kimi baxırdılar.

Lider və nəzəriyyəçi Gramsci tərəfindən hegemonluq anlayışının daha ətraflı tədqiqi nəticəsində məlum olur ki, onun fikrincə, xalqın idarə olunmasında hakimiyyətin əsas mexanizmi məcburiyyətdən çox, inandırmaqdır. Gramsci hesab edirdi ki, hökumətin iki sütunu var: güc və razılıq. Bu kontekstdə əsas amil hegemonluq fenomenidir ki, Gramsciyə görə, onu idarə etmək üçün cəmiyyətdən müəyyən səviyyədə "aktiv" razılıq əldə etmək lazımdır. Hegemonluq bütün cəmiyyətə dinamik (statik olmayan) dövlət - daimi, davamlı proses kimi təsir edir. [4, 205] Gücün məcburiyyət elementlərindən istifadə etmədən cəmiyyətə təsir etdiyi zaman isə ona "yumşaq güc" elementi kimi baxmaq olar.

XX əsrin ikinci yarısında manipulyasiyanın bilavasitə tədqiqinə həsr olunmuş alimlərin (H.Franke, G.Schiller, T.N.Dijk) ilk əsərləri nəşr olundu. Bilavasitə şüurun manipulyasiyasına həsr olunmuş ilk kitablardan biri alman sosioloqu Herbert Frankenin "Manipulyasiya edilmiş insan"

(1964) kitabıdır. O, manipulyasiyaya belə tərif vermişdir: "Əksər hallarda manipulyasiya gizli şəkildə həyata keçirilən və deməli, onun yönəldildiyi şəxslərin zərərinə olan psixi təsir kimi başa düşülməlidir. Bunun ən sadə nümunəsi reklamdır". [5, 16] Sonradan amerikalı tədqiqatçı G.Schiller "Şüurun manipulyatorları" (1980) əsərində manipulyasiya vasitəsilə "gizli məcburiyyət, düşüncələrin, niyyətlərin, hisslərin, münasibətin, davranışın proqramlaşdırılması" fikrini irəli sürmüşdür. [6, 12] Beləliklə, bu alimlər üçün "manipulyasiya" mənfi məna daşıyır və birmənalı olaraq həmişə etik normaların pozulmasıdır. Niderlandlı dilçi-alim T.Dijk sosial normaların pozulması ilə əlaqədar manipulyasiyanı qeyri-qanuni təsir forması, hakimiyyətdən sui-istifadə forması, gizli yol və vasitələrlə insanlara hökmranlıq etmək istəyi kimi hesab edir. [7, 360]

Bu fikirlətin təhlili göstərir ki, qərb alimləri G.Schiller, T.Dijk və başqaları manipulyasiyanı insana və cəmiyyətə zərər vuran dağıdıcı hadisə kimi qiymətləndirirlər. Öz növbəsində, amerikalı alim R.Holiday "manipulyasiya" və "təsir" anlayışlarını bir-birindən fərqləndirərək vurğulayır ki, "biz hamımız öz məqsədlərimizə nail olmaq üçün başqa insanlara təsirdən istifadə edirik və bu, sağlam sosial fəaliyyətin əlamətlərindən biridir. Manipulyasiya o zaman başlayır ki, biz gizli şəkildə insanı müəyyən bir hərəkət etməyə məcbur etməyə, onu istismar etməyə və bununla da onun hüquqlarını nəzərə almamağa çalışırıq" [8].

Fikrimizcə, manipulyasiya insanın psixi strukturlarına yönəlmiş, gizli şəkildə həyata keçirilən və insanların düşüncələrini, motivlərini və məqsədlərini hakimiyyət orqanlarının istədiyi istiqamətdə dəyişmək məqsədini güdən hərəkətdir.

Bəzən mənbələrdə Yeni Zelandiya filosofu A.Jivaleviçin pozitiv manipulyasiya nəzəriyyəsinə rast gəlinir ki, onun fikrincə, "müsbət manipulyasiya növü çox vaxt müxtəlif istehsal təşkilatlarında gizli motivasiya vasitəsi ilə istifadə olunur. Burada motivasiya o qədər güclü olmalıdır ki, insanları etmək istəmədiklərini etməyə məcbur etsin. Əks halda, işçinin üzərinə düşən vəzifələr arzuolunan olmayacaq". [9] Bu halda manipulyator təşkilatın işçisinin funksionallığını və məhsuldarlığını artırmaq məqsədini güdür. Bu istiqamətdə manipulyasiya vasitələri və texnologiyalarından istifadənin nəticəsi təşkilata (işin yüksək keyfiyyətli icrasını təmin etmək) və işçilərə (iş və mükafat sisteminin təmin edilməsi) fayda verə bilər. Beləliklə, bu nəzəriyyə manipulyasiyaların konstruktiv ola biləcəyinə inanmağa imkan verir ki, onların həyata keçirilməsinin mövzusu təkcə öz xeyrinə deyil, həm də gizli şəkildə təsir etmək istədiyi şəxs üçün faydaya malikdir.

Bununla belə, bəzi alimlər manipulyasiyaya psixoloji təsir kimi baxırlar, bunun məharətlə həyata keçirilməsi başqa bir insanda onun faktiki mövcud istəkləri ilə üst-üstə düşməyən niyyətlərin gizli ortaya çıxmasına gətirib çıxarır. Onlar manipulyasiyanı psixoloji təsirin ən geniş yayılmış və humanist vasitələrindən biri hesab edirlər, çünki bu, zorakılıqdan qaçmağa və mənəvi cəhətdən şübhəli də olsa, dinc yolla istənilən nəticəni əldə etməyə imkan verir. Onlar bu fenomeni cəmiyyətin qərarlarına, rəylərinə və sosial davranışlarına təsir göstərən sosial və kommunikativ akt kimi qəbul edirlər. Belə çıxır ki, manipulyasiya sosial aktyorlar arasında ünsiyyət üçün stimul, motivasiya da ola bilər.

Nəticə. Yekun olaraq, tədqiqat nümayiş etdirir ki, ictimai şüurun manipulyasiyası informasiya-kommunikasiya texnologiyalarının inkişafı və siyasi mühitdə baş verən dəyişikliklərlə sıx bağlı olan mürəkkəb və çoxşaxəli hadisədir. İnternet, kütləvi informasiya vasitələri və mobil rabitə vasitəsilə informasiya axınının sürətlənməsi insanların emosiyalarına, iradəsinə və sosial davranışlarına gizli təsir göstərmək üçün yeni imkanlar yaradır. "Manipulyasiya" anlayışının leksik-semantik və tarixi təhlili, eləcə də manipulyasiya, inandırma, təklif və təsir arasındakı fərq onun fəaliyyət mexanizmlərini daha yaxşı anlamağa imkan verir. Klassiklərin və müasir tədqiqatçıların əsərlərində təqdim olunan elmi yanaşmalar manipulyasiyanın həm mənfi, həm də konstruktiv tərəflərini, o cümlədən "müsbət manipulyasiya" anlayışını göstərir ki, bu da onun sosial praktikada və siyasətdə etik və məqsədyönlü tətbiqi üçün perspektivlər açır.

ƏDƏBİYYAT

1. Kamassa M. Socio-political manipulation – incidental pathology or immanent component of international realm?/ Przeglad Stratigiczny Adam Mickiewicz University. 2012. No2. P. 171-189.
2. Лебон Г. Психология масс. Мн.: Харвест, М.: АСТ 2000. 320 с.

3. Gasset, Jose Ortega Y. The revolt of the masses. Publisher George Allen and Unwin, London. 1932, p.138.
4. Грамши А. Избранные сочинения: в 3 т. Т. 3. Тюремные тетради. М.: Изд-во иностр. лит, 1959. 558 с.
5. Кара-Мурза С. Г. Манипуляция сознанием. М.: Эксмо, 2012. 256 с.
6. Machiavelli Niccolo. The-Prince-en-1513-239 p. https://dn790003.ca.archive.org/0/items/MachiavelliNiccoloThePrinceEN1513239P./Machiavelli%2C%20Niccolo%20%20The%20Prince%20%28EN%2C%201513%2C%20239%20p.%29.pdf [10.06.2025].
7. Van Dijk T. Discourse and manipulation. Discourse & Society. 2006. Vol. 17(2). P. 359-383.
8. Holiday R. What is Media Manipulation? A Definition and Explanation. URL: https://www.forbes.com/sites/ryanholiday/2012/07/16/what-is-media-mani-pulation-a-definition-andexplanation/#1d060c439 [10.06.2025].
9. Zivaljevic A. Positive Manipulation as a Base for Constant Motivation at the Workplace. February 25, 2011. URL: https://www.managementexchange.com/hack/positive-manipulation-base-constant-motivation-workplace. [10.06.2025].

ЭЛЬВИН ТАЛЫШИНСКИЙ
Доктор философии по политическим наукам, доцент
Зав.кафедрой «Политические и общественные науки»
Азербайджанского университета

МАНИПУЛЯЦИЯ СОЗНАНИЕМ КАК ПСИХОЛОГИЧЕСКОЕ ОРУЖИЕ ИНФОРМАЦИОННОЙ ВОЙНЫ

В статье рассматривается феномен манипуляции общественным сознанием через призму развития информационно-коммуникационных технологий и их влияния на политическую систему. Отмечается, что резкое увеличение потока информации в результате бурного развития Интернета, средств массовой информации и мобильной связи расширяет возможности скрытого воздействия на эмоции, волю и социальное поведение людей. Представлен лексико-семантический и исторический анализ понятия «манипуляция», выявлены различия между понятиями «манипуляция», «убеждение», «внушение» и «воздействие». В исследованиях Г.Лебона, Х.Ортеги-и-Гассета, А.Грамши, Г.Лассуэлла, а также Х.Франке, Г.Шиллера и Т. ван Дейка особое значение придаётся научным подходам к изучению манипуляции. Выделяются как негативные, так и конструктивные аспекты манипуляции, в том числе концепция «позитивной манипуляции», предложенная А.Живалевичем.

Ключевые слова: манипуляция, общественное сознание, информационно-коммуникационные технологии, влияние, позитивное манипулирование

ELVİN TALISHINSKY
PhD in Political Science, Associate Professor
Head of the Department of Political and Social Sciences
Azerbaijan University

MANIPULATION OF CONSCIOUSNESS AS A PSYCHOLOGICAL WEAPON OF INFORMATION WARFARE

The article examines the phenomenon of manipulation of public consciousness through the prism of the development of information and communication technologies and their impact on the political system. It is noted that a sharp increase in the flow of information as a result of the rapid development of the Internet, mass media and mobile communications expands the possibilities of hidden influence on people's emotions, will and social behavior. The lexical-semantic and historical

analysis of the concept of "manipulation" is presented, the differences between the concepts of "manipulation", "persuasion", "suggestion" and "influence" are revealed. In the studies of G. Le Bon, J.Ortega y Gasset, A.Gramsci, G.Lasswell, as well as H.Franke, G.Schiller and T. van Dijk, special attention is paid to scientific approaches to the study of manipulation. Both negative and constructive aspects of manipulation are highlighted, including the concept of "positive manipulation" proposed by A.Zhivalevich.

Keywords: manipulation, public consciousness, information and communication technologies, influence, positive manipulation.

Məqalənin redaksiyaya daxil olduğu tarix: 10 iyul 2025-ci il.
Məqalənin çapa qəbul olunma tarixi: 15 oktyabr 2025-ci il.
Rəyçilər: t.e.d. Habil Məmmədov, t.ü.f.d. Məmmədağa Baxışov.